

Adviesraad Diversiteit en Integratie

Advies

Op basis van welzijn

Een advies over
vrouwenemancipatie

April 2007

Inhoudsopgave

INLEIDING	2
HET AMSTERDAMSE EMANCIPATIEBELEID.....	5
OVER WIE GAAT DIT ADVIES	5
ARMOEDE EN ECONOMISCHE ZELFSTANDIGHEID.....	8
OPLEIDING	10
PARTICIPATIE	11
WELZIJN EN GEZONDHEID	12
AANBEVELINGEN	17
BRONNEN	19

Inleiding

Voor u ligt het advies van de Adviesraad Diversiteit en Integratie over vrouwenemancipatie. Dit advies gaat niet over de grote groep Amsterdamse vrouwen die zelf de weg vindt in onze complexe samenleving, al dan niet ondersteund door de overheid of maatschappelijke organisaties. Dit advies heeft betrekking op Amsterdamse vrouwen vanaf achttien jaar die, weliswaar sterk en veerkrachtig, steun kunnen gebruiken. Dit blijkt uit signalen die deze groep direct of indirect afgeeft: zij hebben te kampen met armoede, gezondheidsklachten, nemen in geringe mate deel aan de arbeidsmarkt, hebben problemen met de opvoeding van hun kinderen en hebben het gevoel gediscrimineerd te worden. De groep bestaat voornamelijk uit vrouwen die als gastarbeiders of vluchtelingen naar Nederland zijn gekomen en hun dochters. Een groot deel van deze vrouwen heeft een islamitische achtergrond.

De groep vrouwen kent een grote diversiteit, in herkomstland en leeftijd bijvoorbeeld, maar tegelijkertijd heeft zij een aantal specifieke kenmerken gemeenschappelijk: de geschiedenis van migratie, de culturele en religieuze opvattingen in haar gemeenschap, de geldige gebruiken en haar positie in de Nederlandse samenleving. Die positie wordt gekenmerkt door een sociaal-economische achterstand en door het feit dat – veelal Turkse en Marokkaanse - vrouwen deel uitmaken van een gesloten, door hun cultuur bepaalde gemeenschap.

Wij kozen vrouwen met een voornamelijk Turkse en Marokkaanse achtergrond als uitgangspunt, omdat er binnen deze groep sprake is van een collectief referentiekader dat het individualiseringsproces van de vrouw in de weg kan staan. Zo behoren bijvoorbeeld de seksualiteit en de identiteit van de vrouw met een dergelijke, veelal islamitische achtergrond tot het domein van de man. Natuurlijk geldt dit niet voor alle vrouwen uit de genoemde groep, maar wel voor de groep vrouwen over wie dit advies gaat.

De adviesraad kiest voor deze groep vrouwen, omdat de welvaart en het welzijn van die vrouwen belangrijk zijn voor de toekomst van de stad: niet alleen voor henzelf, maar ook voor hun gezinnen. Zij voeden immers een groot deel van de toekomstige generatie Amsterdammers op. Amsterdam kan niet toestaan dat burgers zich in een uitzichtloze en kwetsbare situatie bevinden, met alle negatieve economische en sociale gevolgen van dien. De vrouwen die centraal staan in dit advies bevinden zich echter wel degelijk in zo'n situatie. Als zij hun kinderen grootbrengen in armoede, met verouderde en niet-functionele waarden en normen, zullen ook deze kinderen in de toekomst kwetsbaar zijn.

Daarom is het wenselijk de sociaaleconomische positie van deze vrouwen te versterken met een actief emancipatiebeleid. Zij kunnen als sterke vrouwen en moeders vanuit hun eigen etnische achtergrond een kwalitatief belangrijke bijdrage leveren aan de moderne en multiculturele stad Amsterdam.

De adviesraad is van mening dat een evenwichtig emancipatiebeleid zich richt op innerlijke én

uiterlijke emancipatie van het individu: op ontwikkeling, zelfontplooiing, bewustwording van eigenwaarde én economische onafhankelijkheid door arbeidsparticipatie. De aandacht is de afgelopen tijd vooral gegaan naar acties die vrouwen toeleiden naar arbeid. De adviesraad acht dit een belangrijk onderwerp, maar niet het enige als het gaat om de emancipatie van vrouwen. Sterker nog, te veel nadruk op arbeidsparticipatie kan de emancipatie van deze vrouwen tegenwerken. Recent onderzoek van het Verwey-Jonker Instituut onder jonge moeders van Turkse en Marokkaanse afkomst bevestigt onze stelling dat bij deze groep juist vormen van *empowerment* noodzakelijk zijn. In hun studie *Emancipatie van de tweede generatie* schrijven de onderzoekers: 'Zolang het beleid zich eenzijdig blijft richten op arbeidsdeelname van vrouwen, terwijl het een meer gelijke verdeling van zorg in het gezin hoogstens als een middel daartoe ziet, zal het onvoldoende bereiken. Het beleid is contraproductief als het vrouwen vraagt hun loyaliteit aan het ene aspect van hun identiteit (dat nauw verweven is met de zorgidentiteit) te offeren aan het andere.' (De Gruijter en Pels, 2006).

De centrale vraagstelling in dit advies luidt dan ook: welke beleidsmaatregelen en interventies zijn nodig om het emancipatie- en integratieproces van Amsterdamse vrouwen met de hiervoor beschreven achtergrond te bevorderen, zodat hun gevoel van eigenwaarde en keuzevrijheid vergroot wordt en hun aandeel in het onderwijs en op de arbeidsmarkt toeneemt? Hoe kan de gemeente Amsterdam het welzijn en de welvaart van deze vrouwen versterken? Welke rol kunnen vrouwenorganisaties daarbij spelen en de Stichting Sammas¹ in het bijzonder?

Om deze vragen te beantwoorden, gaan we in dit advies eerst in op het algemene emancipatiebeleid in Amsterdam. Vervolgens beschrijven we de positie van de vrouwen in kwestie. We gaan daarbij dieper in op de vraag waarom we speciaal voor deze groep Amsterdamse vrouwen kiezen, en in welke subgroepen zij zijn in te delen. Vervolgens staan we stil bij hun opleiding, maatschappelijke participatie en hun economische situatie. Ook kijken we naar hun gezondheid en hun welzijn. Vervolgens formuleren we ons advies dat we afsluiten met concrete aanbevelingen.

Op basis van onderzoek en gevoerde gesprekken constateert de Adviesraad Diversiteit en Integratie dat Amsterdam sinds de jaren negentig van de vorige eeuw geen stedelijk en samenhangend emancipatiebeleid voert. Het huidige beleid is versnipperd over verschillende beleids terreinen en niet onderbouwd met een strategische visie. Een andere constatering is dat er in de stad veel incidentele en kortdurende projecten worden opgezet die geen vervolg hebben. De adviesraad acht een goed en herkenbaar emancipatiebeleid essentieel voor de toekomst van de stad. Daarom vindt de adviesraad het tot stand komen van een stedelijk emancipatiebeleid onder regie van de centrale stad noodzakelijk. In dit advies wordt ingegaan op de positie van

¹ Stichting Samenwerkingsverband Vrouwenorganisaties Amsterdam

Amsterdamse vrouwen met een zwakke sociaaleconomische en culturele achtergrond, maar emancipatiebeleid is voor alle Amsterdamse vrouwen van belang.

Er zijn ook andere groepen vrouwen in Amsterdam die gebaat zijn bij een emancipatiebeleid. Ook zij missen vaardigheden, hebben te maken met isolement, huiselijk geweld en armoede. Dit advies kan dus gebruikt worden als opstap naar een integraal emancipatiebeleid voor de stad Amsterdam. Dat beleid zou niet etnisch of religieus specifiek maar probleemspecifiek moeten zijn.

Het bouwen aan een toekomstige coherente maatschappij kan alleen succesvol zijn als we dat doen op basis van welzijn.

Het Amsterdamse emancipatiebeleid

De *Raamnota Vrouwenemancipatie* gaf in 1980 het startsein voor gemeentelijk emancipatiebeleid van Amsterdam. In 1982 opende het Emancipatiebureau Amsterdam, later omgedoopt tot Projectbureau MCE, zijn deuren. Vlak na het twintigjarige bestaan werd in 2003 de subsidie echter stopgezet. Ook veel andere vrouwenorganisaties verloren in die bezuinigingsslag hun subsidie en konden niet voortbestaan.

De Marokkaanse Vrouwen Vereniging Nederland (MVVN), de Surinaams-Hindoestaanse vrouwenorganisatie Sitara en de Turkse Vrouwenvereniging ATKB besloten de krachten te bundelen en richtten in 2004 gezamenlijk Stichting Sammas op. Het doel van Sammas is om de emancipatie, participatie, bewustwording en verbetering van de rechtspositionele en sociaal-economische positie van allochtone vrouwen in Amsterdam te bevorderen door middel van beleidsbeïnvloeding, belangenbehartiging, publieksbeïnvloeding en imagoverbetering. De stichting heeft geen adviespositie ten opzichte van de beleidsmakers in Amsterdam.

Tegelijkertijd geven lokale vrouwenorganisaties in de stadsdelen aan wel behoefte te hebben aan een centraal aanspreekpunt. In bijna alle stadsdelen kent Amsterdam één of meer actieve vrouwenorganisaties. Het zijn wijk- of buurtgebonden zelforganisaties die ontstaan zijn vanuit de behoefte van vrouwen om zich te verenigen, hun belangen gezamenlijk te behartigen en activiteiten te ontwikkelen die een bijdrage leveren aan hun ontplooiing. Deze organisaties en activiteiten hebben veelal het karakter van kortdurende projecten. De organisaties ontvangen projectsubsidies van stadsdelen. Enkele doen een beroep op de Subsidieverordening Integratie en Participatie van de Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling.

Tot op heden is het deze vrouwenorganisaties en -projecten niet gelukt om een gemeenschappelijke visie te ontwikkelen en een volwaardige partner te zijn van de gemeente Amsterdam als het gaat om de emancipatie van allochtone vrouwen. Er is in Amsterdam dus geen op visie gestoelde afstemming en ondersteuning van de lokale vrouwenorganisaties. Zo'n centrale steunfunctie zou partner van de gemeente en van de stadsdelen kunnen zijn als het gaat om emancipatie van allochtone vrouwen in het algemeen en die van vrouwen met een sociaal-economisch zwakke en religieuze – in dit verband beperkende - achtergrond in het bijzonder.

Over wie gaat dit advies

Op zich krijgen alle vrouwen in Amsterdam, ongeacht hun herkomst, te maken met dagelijkse problemen zoals het vinden en houden van werk, het omgaan met spanningen tussen man en

vrouw, rolpatronen en taakverdeling, het combineren van zorgtaken en werk, echtscheiding, alleenstaand ouderschap, rondkomen met weinig geld en het schipperen tussen de eigen ontwikkeling en het moederschap. Om de volgende redenen richten wij ons met dit advies op de groep Amsterdamse vrouwen met een Turkse, Marokkaanse of andere religieus bepaalde achtergrond.

- Amsterdamse vrouwen die afkomstig zijn uit de Turkse, Marokkaanse of een vergelijkbare gemeenschap hebben – meer dan andere vrouwen – te maken met achterstelling, armoede, uitsluiting, discriminatie, gezondheidsklachten, werkloosheid en maatschappelijke spanningen. Deze problemen treffen vrouwen en kinderen vaak het hardst en hebben grote gevolgen voor hun welzijn, gezondheid en zelfredzaamheid (Moeder Kindcentrum, 2005).
- Deze vrouwen kennen de laagste arbeidsmarktparticipatie van alle Amsterdamse vrouwen. Tegelijkertijd zijn zij sterk gemotiveerd om hun positie te verbeteren: uit overlevingsdrang, de behoefte om te ontsnappen aan de sociaaleconomische achterstelling en armoede, om bevrijd te worden uit een beklemmende situatie zoals een gewelddadige relatie, vanwege hun gezondheid, hun welzijn en de veiligheid van hun gezin, maar ook vanuit een persoonlijke ambitie en het verlangen naar persoonlijke vrijheid en zelfstandigheid (Moeder Kindcentrum, 2005).
- Amsterdamse vrouwen die afkomstig zijn uit de Turkse, Marokkaanse of een vergelijkbare gemeenschap zijn opgegroeid in een cultuur waarin de gemeenschap centraal staat. De gemeenschap biedt veiligheid, maar tegelijkertijd is er veel sociale controle en als gevolg daarvan, veel schaamte. Er heerst een hiërarchie waarin vrouwen ondergeschikt zijn aan mannelijke leden van de gemeenschap. Door hun afhankelijke rol ten opzichte van mannen, en de angst voor roddels in de gemeenschap, zijn vrouwen beperkt in hun vrijheid (Simsek, 2006).
- Om zich te kunnen handhaven in een vreemde samenleving waarvan ze de spelregels niet kennen, hebben veel migranten zich afgesloten van de Nederlandse samenleving. Hierdoor zijn geïsoleerde gemeenschappen ontstaan die weinig ruimte kennen om waarden en normen te onderzoeken. Vrouwen uit deze gemeenschappen hebben dus een beperkt netwerk en weinig zicht op de sociale kaart van de stad (Simsek, 2006).

De groep vrouwen is niet homogeen. Het gaat om migrantenvrouwen van verschillende generaties uit verschillende herkomstlanden. Migrantenvrouwen met hun wortels in Marokko en Turkije vormen de grootste groep vrouwen met een islamitische achtergrond in de stad. In Amsterdam wonen 31.000 vrouwen met een Marokkaanse achtergrond en 18.000 vrouwen met een Turkse achtergrond tussen 0 en 85 jaar. Ook vluchtelingenvrouwen uit bijvoorbeeld Afghanistan, Somalië, Nigeria, Irak, Iran en Bosnië hebben vaak een islamitische achtergrond. Zij vormen verhou-

dingsgewijs een veel kleinere groep. De cultureel-religieuze opvattingen verschillen ook per groep, hoewel meningen over de rol van vrouwen vaak overeenkomen indien er sprake is van de onderkant van de samenleving.

Behalve verschil in herkomstlanden, zijn er ook generatieverschillen tussen vrouwen, waarbij hun migratiegeschiedenis een belangrijke rol speelt. Wij onderscheiden de volgende groepen vrouwen.

- De eerste generatie migrantenvrouwen die veertig jaar geleden, vooral wegens gezinsvorming en -hereniging, naar Nederland kwam. Veel van deze vrouwen spreken geen Nederlands en nemen weinig deel aan de Nederlandse samenleving. Veel vrouwen uit deze groep verlaten nauwelijks hun huis. Ondanks het feit dat deze vrouwen al langer in Amsterdam wonen, zijn zij geworteld in hun eigen cultuur. Een klein aantal vrouwen heeft zich gericht op de arbeidsmarkt. Door gebrek aan kennis van de Nederlandse taal en andere vaardigheden, hebben deze vrouwen, als zij al werk hebben, vaak laag betaald en ongeschoold werk. Een ander deel leeft van het inkomen van hun man, de bijstand of een WAO-uitkering en heeft geen kansen op de huidige arbeidsmarkt.
- Vrouwen die naar Nederland zijn gekomen om een huwelijk te sluiten met een in Nederland wonende partner, ook wel huwelijksmigranten genoemd. Hun maatschappelijke socialisatie heeft plaatsgevonden in het land van herkomst. Omdat vrouwen uit deze groep op latere leeftijd naar Nederland zijn gekomen, zijn ze tussen de wal en het schip gevallen. Terwijl een deel zich voornamelijk richt op het gezinsleven, oriënteert een ander deel zich op de Nederlandse samenleving, mede door de vaardigheden die zij zich in het land van herkomst hebben eigen gemaakt. Vrouwen die in het land van herkomst een middelbare schoolopleiding hebben afgerond, hebben kans op een baan boven het minimumloon. Een groot deel van de vrouwen uit deze groep heeft echter geen baan en is afhankelijk van echtgenoot en (schoon-) familie.
- De tweede generatie vrouwen: dochters van de eerste generatie, in Nederland geboren, maar opgevoed met normen en waarden uit het herkomstland. Omdat zij hier meestal een opleiding hebben gevolgd, hebben vrouwen van de tweede generatie meer binding met de Nederlandse samenleving. Zij hebben meer kansen op de arbeidsmarkt, maar groeien op in twee culturen. Hierdoor missen zij vaardigheden om zich een goede positie in de Nederlandse samenleving te verwerven. Hun socialisatie is grotendeels gebaseerd op culturele waarden en normen uit het herkomstland. Deze culturele waarden belemmeren hen in hun deelname aan de maatschappij. Sommigen van deze vrouwen mogen van hun ouders geen hoger onderwijs volgen of omgaan met Nederlanders. Veel vrouwen uit deze groep trouwen met een partner met een zelfde etnische achtergrond, uit het land van herkomst of uit Nederland.

- De laatste groep bestaat uit vrouwen van de derde generatie. Vrouwen uit deze groep zijn in Nederland geboren en hebben hier een opleiding gevolgd. Ze zijn bekend met de Nederlandse samenleving en weten de spelregels te hanteren. Ze worden echter sterk beïnvloed door de eigen culturele achterban en missen een referentiekader om zich verder te ontwikkelen. Sommige vrouwen verzetten zich tegen hun ouders én tegen de Nederlandse samenleving, omdat zij de eigen cultuur en de Nederlandse niet probleemloos kunnen internaliseren. Ze horen nergens bij en verlangen tegelijkertijd naar een eigen identiteit. Hoewel de derde generatie vrouwen ogenschijnlijk geïntegreerd en geëmancipeerd is, kampt zij met dezelfde problemen als die van vrouwen van de tweede generatie. Het beeld dat meisjes en vrouwen van de derde generatie zich beter ontwikkelen dan jongens en mannen is slechts ten dele juist. Ook meiden en vrouwen met een goede opleiding en een goede baan kennen problemen. Arbodiensten melden gevallen van jonge vrouwen die problemen ondervinden en ook veroorzaken binnen hun werkkring. Ze hebben weinig eigenwaarde, kunnen slecht leiding ontvangen of kunnen nauwelijks tegen kritiek. Deze problemen maken innerlijke emancipatie noodzakelijk. Al met al is er onder de groep vrouwen van de derde generatie veel verborgen leed, zoals depressies en problemen met het vinden van een eigen identiteit.

Armoede en economische zelfstandigheid

Volgens de *Armoedemonitor 2006* van de gemeente Amsterdam vallen rond de 75 duizend huishoudens onder het armoedebeleid. Het Amsterdamse armoedebeleid richt zich op huishoudens met 105% van het Wettelijk Sociaal Minimum. Dit komt neer op een jaarinkomen van € 10.181 voor een alleenstaande. Bij een gezin ligt de grens op € 14.540.

Uit de *Armoedemonitor 2006* blijkt onder meer dat de armoede onder Marokkaanse huishoudens in 2005 is toegenomen (2,3%), terwijl deze onder andere etnische groepen gelijk is gebleven. Ook blijkt dat het aantal huishoudens dat leeft in armoede het grootst is onder Marokkaanse gezinnen. Het gaat om ruim een derde (36,4%) van alle Marokkaanse huishoudens in Amsterdam. Dit is twee keer zo veel als het Amsterdams gemiddelde (18,1). Onder Turken is dit aandeel eveneens veel hoger dan het gemiddelde.

Relatief veel Amsterdamse vrouwen leven dus in armoede. Ze hebben weinig geld om rond te komen en zijn voor dat geld afhankelijk van hun partner. Economische zelfstandigheid is een voorwaarde voor onafhankelijkheid en daarom van oudsher een kernthema van emancipatiebeleid. Onafhankelijkheid wordt bereikt door het verwerven van een inkomen dat minimaal 70 procent van het nettominimumloon bedraagt. Uitkeringsgerechtigden zijn volgens deze definitie niet economisch zelfstandig. Economische zelfstandigheid en financiële onafhankelijkheid maken een vrouw zowel in het gezin als in de samenleving minder kwetsbaar.

Uit tabel 4.1.1 van O+S blijkt dat de participatiegraad op de arbeidsmarkt van autochtone vrou-

4.1.1 De Amsterdamse beroepsbevolking van 15-64 jaar naar herkomstgroepering en geslacht, 2005 (x 1.000)

herkomstgroepering	beroepsbevolking			niet-beroepsbevolking	totale bevolking 15-64 jaar	bruto participatie %
	totaal	werkzaam	werkloos			
mannen						
Surinamers + Antillianen	19,8	16,2	3,6	8,7	28,5	70
Turken	9,5	8,2	1,3	4,3	13,8	69
Marokkanen	13,7	10,5	3,3	8,4	22,1	62
overige niet-westerse allochtonen	20,0	16,9	3,1	7,6	27,6	73
westerse allochtonen	32,8	29,6	3,2	7,7	40,5	81
autochtonen	114,2	108,1	6,1	24,9	139,1	82
totaal	210,1	189,5	20,6	61,5	271,6	77
vrouwen						
Surinamers + Antillianen	20,8	16,4	4,4	11,4	32,2	65
Turken	4,9	4,0	0,9	7,6	12,5	40
Marokkanen	6,2	3,9	2,3	13,9	20,1	31
overige niet-westerse allochtonen	14,6	11,0	3,6	8,8	23,4	62
westerse allochtonen	31,2	28,2	3,0	10,8	42,0	74
autochtonen	98,8	93,4	5,4	38,7	137,5	72
totaal	176,6	157,0	19,6	91,1	267,7	66
totaal						
Surinamers + Antillianen	40,6	32,6	8,0	20,1	60,7	67
Turken	14,5	12,2	2,2	11,8	26,3	55
Marokkanen	20,0	14,4	5,6	22,2	42,2	47
overige niet-westerse allochtonen	34,6	27,9	6,7	16,3	50,9	68
westerse allochtonen	64,1	57,9	6,2	18,5	82,6	78
autochtonen	212,9	201,5	11,5	63,6	276,5	77
totaal	386,7	346,5	40,2	152,6	539,2	72

bron: O+S/REB

wen met 72 procent en Surinaamse en Antilliaanse vrouwen met 65 procent aanzienlijk hoger ligt dan die van Marokkaanse en Turkse vrouwen met respectievelijk 31 en 40 procent.

Het feit dat deze vrouwen vroeg trouwen en moeder worden, speelt een rol bij hun lage participatiegraad op de arbeidsmarkt. Dat blijkt ook uit landelijke gegevens (*Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*, 2006). De geboorte van kinderen is onder vrouwen uit alle etnische groepen van invloed op de daling in de arbeidsdeelname. Allochtone vrouwen krijgen op jongere leeftijd een kind dan autochtone vrouwen. Voor Turkse en Marokkaanse vrouwen is dit vaker een reden om te stoppen met werken dan voor de andere groepen. Daarbij spelen opvattingen over sekserollen mee. De Turkse en Marokkaanse vrouwen hebben vaak traditionele opvattingen en dat geldt nog sterker voor de mannen uit die groepen (Keuzenkamp en Merens, 2006).

Bovendien behoren zij tot de laagst opgeleiden en ondervinden de gevolgen van economische fluctuaties als eersten. Ze hebben last van discriminatie op de arbeidsmarkt en werken vaak met tijdelijke contracten in parttimebanen, zodat ze bij tegenslag het eerst ontslagen worden.

Opleiding

Het opleidingsniveau van Amsterdamse migrantenvrouwen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond ligt gemiddeld lager dan dat van autochtone vrouwen. Een opleiding is belangrijk voor maatschappelijke en economische participatie. Vrouwen die hoger zijn opgeleid, blijven vaker actief op de arbeidsmarkt, ook na de geboorte van kinderen, dan vrouwen die lager zijn opgeleid. Zij bereiken een hoger functieniveau en verdienen een hoger inkomen. Opleiding is echter niet alleen van belang voor arbeidsdeelname en inkomen, maar speelt ook op andere terreinen een rol van betekenis. Een lage opleiding en als gevolg daarvan een laag inkomen leiden vaak tot een relatief slechte gezondheid. Lager opgeleiden nemen minder deel aan tal van vrijetijdsactiviteiten. Zij zijn minder actief in maatschappelijke organisaties en nemen minder deel aan vrijwilligerswerk. En ook op politieke participatie is opleiding van invloed (Keuzenkamp en Merens, 2006). Kinderen van ouders met een lage opleiding hebben vervolgens weer meer problemen in het onderwijs dan kinderen uit hoger opgeleide milieus.

Wat betreft opleidingsniveau is er een groot verschil tussen vrouwen van verschillende generaties. Oudere vrouwen van de eerste generatie migranten hebben vaak geen of niet meer dan basisonderwijs gevolgd. Velen van hen behoren tot de groep 'oudkomers' en volgen verplichte inburgeringscursussen, waarin Nederlandse taalbeheersing centraal staat. Over de inburgeringstrajecten van oudkomers meldt *De Staat van de Stad Amsterdam III* van de Dienst Onderzoek en Statistiek (O+S):

Er zijn in Amsterdam naar schatting 78.000 oudkomers, waaronder ruim 23.000 Marokkanen en 16.000 Turken. (...) De groep oudkomers die in 2004 aan een traject is begonnen bestaat voor 58% uit vrouwen. Verder is 30% van de deelnemers werkloos, heeft een kwart een opvoedende taak en hebben de overigen een andere bezigheid. Een derde van de deelnemers (33%) is afkomstig uit Marokko en 19% uit Turkije. (...) Van de oudkomers die in 2004 hun traject hebben afgerond en waarvan het startniveau bekend is, sprak tweederde bij aanvang helemaal geen Nederlands. Na afloop zit 77% van deze cursisten nog steeds op niveau nul, dit komt neer op 37% van het totaal aantal cursisten. Een gemiddeld oudkomertraject duurt ongeveer 300 uur. Dit is voor veel mensen te weinig om één niveaustijging te realiseren op zowel lezen, spreken, schrijven als luisteren (Gemeente Amsterdam, 2005).

Hoewel het 'rendement' van de taallessen dus niet groot is, constateert Marguerite van den Berg in haar studie *'Dat is bij jullie toch ook zo?'* dat de cursussen wel bijdragen aan de emancipatie van – in dit geval – Marokkaanse vrouwen. Niet alleen leren vrouwen de taal beter beheersen zodat zij zich beter kunnen redden in de Nederlandse samenleving, ook doen zij sociale contacten op buiten hun eigen familienetwerk en hebben zij een reden om zich buiten hun gezin en hun huis te begeven (Van den Berg, 2007). Het is dus, volgens de adviesraad, urgent om de inburgering van deze cursisten af te stemmen op de behoefte van deze vrouwen én van de samenleving: cursussen dichterbij huis (bij voorkeur op de school van de kinderen) en langer (zie ook het advies over inburgering van de adviesraad uit 2005).

Vrouwen van de tweede en derde generatie hebben in Nederland ten minste tot hun zestiende jaar voortgezet onderwijs gevolgd, als zij niet tussentijds naar familie in het land van herkomst werden teruggestuurd. Voor alle etnische groepen is er landelijk op dit moment sprake van een grotere instroom in het hoger onderwijs. Cijfers over de instroom in het hoger onderwijs van Amsterdamse vrouwen met een islamitische achtergrond zijn niet beschikbaar. De tendens lijkt echter dat jonge vrouwen met een islamitische achtergrond meer dan in voorgaande jaren deelnemen aan het hoger beroeps- en universitair onderwijs.

Participatie

Maatschappelijke participatie impliceert bijvoorbeeld een vrijwillige functie bij een buurtcommissie, een zelforganisatie, de school van de kinderen of een politieke beweging.

Het SCP constateert in de *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* dat deze vrouwen landelijk een lage betrokkenheid (lidmaatschap) kennen bij organisaties. Dat geldt ook voor het verrichten van vrijwilligerswerk en de mate waarin zij politiek actief zijn (Keuzenkamp en Merens, 2006).

Amsterdamse cijfers hierover ontbreken, waardoor de adviesraad geen uitspraak kan doen over maatschappelijke participatie gebaseerd op onderzoek. Empirische waarneming leert echter dat de situatie in Amsterdam niet veel verschilt van het landelijke beeld.

Een van de oorzaken van geringe maatschappelijke participatie is de moeite die vrouwen hebben met de Nederlandse taal. De *Staat van de Stad Amsterdam III* van O+S stelt hierover: 'Vrouwen geven in 2004 iets vaker aan dan mannen dat zij moeite met de Nederlandse taal hebben. Dit geldt zowel voor de eerste als voor de tweede generatie vrouwen van allochtone afkomst' (Gemeente Amsterdam, 2005).

Een andere oorzaak die het SCP noemt is discriminatie van deze vrouwen in het openbare leven. Niet alleen de arbeidsmarkt maar ook instellingen zijn minder toegankelijk. Veel maatschappelijke organisaties, waaronder politieke partijen, hebben vaak een 'wit' karakter. Dit werkt

belemmerend op het gevoel erbij te horen en remt de participatie van etnische minderheden (Keuzenkamp en Merens, 2006).

Welzijn en gezondheid

Emancipatie gaat niet alleen over een opleiding volgen, een baan zoeken en economisch zelfstandig zijn. Emancipatie gaat ook over eigenwaarde, ontwikkeling en persoonlijke vrijheid. Deze innerlijke emancipatie gaat vaak gelijk op met maatschappelijke participatie: zonder zelfvertrouwen is het lastig om te participeren in de samenleving. Onzekerheid, depressiviteit en slechte gezondheid kunnen een belemmering vormen voor emancipatie.

In de *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* is een hoofdstuk gewijd aan gezondheid. Hierin staat beschreven dat levensverwachting, sterftcijfer en geboortecijfer vaak als maatstaf genomen worden om de gezondheid van de bevolking aan af te meten.

Rond geboorte geldt bijvoorbeeld dat allochtone vrouwen vaker geen enkele vorm van anti-conceptie gebruiken en vervolgens vaker abortus plegen dan autochtone vrouwen. Het geschatte aantal abortussen onder honderd Turkse en Marokkaanse vrouwen is 15, tegen 8 onder autochtone vrouwen. Bovendien hebben zuigelingen van niet-westerse ouders 35% meer kans om te overlijden dan baby's van autochtone ouders. Ook is in Nederland de moedersterfte onder allochtonen drie maal zo hoog als onder autochtonen.

Ook "ervaren gezondheid" is onderzocht. Turkse vrouwen ervaren hun gezondheid als goed in procenten als 50%, Marokkaanse vrouwen als 59% en autochtone vrouwen als 79%. Van alle groepen ervaren de vrouwen hun gezondheid als slechter dan de mannen (Keuzenkamp en Merens, 2006, p. 150). Allochtone vrouwen ervaren bovendien hun vitaliteit, hun sociaal functioneren en hun geestelijke gezondheid lager dan autochtone vrouwen en allochtone mannen (p. 151).

Van bijna alle medische voorzieningen maken allochtone vrouwen meer gebruik dan andere groepen. De zorg lijkt toegankelijk, maar is niet effectief. De onderzoeksgegevens geven een landelijk beeld. In Amsterdam presenteerde de GGD in 2006 onderzoek naar stemmingsstoornissen. Volgens het onderzoek komen stemmingsstoornissen en angststoornissen het meest voor bij Turkse Amsterdammers, gevolgd door Marokkaanse Amsterdammers. Turkse vrouwen en Marokkaanse mannen lopen het grootste risico op deze stoornissen, aldus het onderzoek (GGD, 2006).

Een van de verklaringen voor een minder goed ervaren lichamelijke en geestelijke gezondheid zijn verouderde normen en waarden uit het herkomstland waarin de gemeenschap een controlerende rol speelt. Traditionele opvattingen over de man-vrouwverhouding, waarbij de vrouw

afhankelijk en ondergeschikt is aan de man, het belang van eer, maagdelijkheid en kuisheid en de schaamte voor de buitenwereld kunnen een vrouw tegenhouden om zich zelfstandig te ontwikkelen. Het betekent dat de vrouw niet zelf de regie voert over haar eigen leven, maar de gemeenschap waar zij deel van uitmaakt (Simsek, 2006).

Een andere verklaring voor een minder goed ervaren gezondheid is de negatieve beeldvorming en discriminatie waarmee vrouwen op straat, op de school van hun kinderen en op hun werk te maken krijgen. De internationale strijd tegen fundamentalistisch terrorisme heeft effect op de beeldvorming over gewone vrouwen. Deze nieuwe vormen van discriminatie beïnvloeden de eigenwaarde en het zelfvertrouwen van vrouwen. Dat constateert Van den Berg ook in haar onderzoek naar Marokkaanse vrouwen in de Rotterdamse wijk Delfshaven (2007). Eva Klooster van Stichting Voorbeeld ontdekte in Europese steden dat dit actuele klimaat ook kan zorgen voor nieuwe vormen van activisme en organisatievorming onder vrouwen. Ze schrijft: 'Duidelijk is dat maatschappelijke veranderingen (zoals negatieve berichtgeving over moslims, islam en 9/11) en problemen binnen de eigen gemeenschappen (o.a. culturele beperkingen van vrijheden van de vrouwen, huiselijk geweld) vrouwen aanzetten om zich te verenigen.'

Het advies

Belang van ondersteuning

De Randstad vormt de komende jaren de economische motor van Nederland. Bevolkingsgegevens en opleidingsgegevens wijzen uit dat dit gebied niet zal kunnen voorzien in de behoefte aan arbeidskrachten die de markt in de komende jaren zal genereren. Nu al zijn er tekorten in de zorg en het onderwijs. Deze tekorten zullen in de komende jaren toenemen. Tegelijkertijd beschikt de regio over een groot aantal inwoners, van wie de talenten onvoldoende of niet ontwikkeld en benut worden. De groep vrouwen die in dit advies beschreven worden, behoren daartoe.

Met het vergroten van de arbeidsparticipatie van vrouwen met de hier beschreven achtergrond dient de gemeente Amsterdam dus verschillende doelen: ze vergroot de weerbaarheid en zelfstandigheid van deze vrouwen en hun gezinnen, creëert een veiligere en actieve samenleving en dient de aantrekkende economie met extra werknemers uit de eigen regio.

Maar voor emancipatie is niet alleen aandacht nodig voor economische factoren zoals opleiding, taalbeheersing en arbeidsmarktparticipatie. Ook is er aandacht nodig voor het welzijn en de zelfontplooiing van vrouwen: *empowerment*. De veerkracht van deze vrouwen is groot. Zij zorgen voor hun partner, eventueel voor hun ouders of andere familieleden, voeden kinderen op, werken in laagbetaalde banen, hebben weinig geld en vaak een slechte gezondheid en ze hebben te maken met verschillende vormen van discriminatie. Het is belangrijk deze vrouwen te ondersteunen om hun maatschappelijke betrokkenheid, hun economische positie en hun welzijn te bevorderen. Hun achterstand en achterstelling ten opzichte van autochtone vrouwen en van hun mannen is schrijnend. Bovendien zijn zij de opvoeders van de nieuwe generatie Amsterdammers. Als zij armoede lijden of andere zorgen hebben, lijden hun kinderen daar ook onder.

Empowerment

De vrouwenbeweging bracht ons de praatgroep en de 'moedermavo': het delen van ervaringen met andere vrouwen en het leren van kennis en vaardigheden voor de arbeidsmarkt is succesvol gebleken voor de emancipatie van vrouwen. Nog altijd houdt emancipatiewerk in, dat vrouwen in hun eigen kracht gesterkt worden en vaardigheden leren. Uit het onderzoek van Eva Klooster blijkt dat ook in andere Europese steden *empowerment* van vrouwen voornamelijk plaatsvindt aan de hand van discussie en debat. Het bespreekbaar maken van taboeonderwerpen en ondersteuning bij het ontwikkelen van een eigen biculturele identiteit zijn voorbeelden

van activiteiten voor vrouwen in Duitsland en België (Klooster, 2007). *Empowerment* in de vorm van cursussen en vaardigheidstrainingen is dus van essentieel belang om de emancipatie van deze groep vrouwen te bevorderen.

Herkadering

Bij het bespreekbaar maken van gevoelige onderwerpen is het belangrijk dat normen en waarden een nieuw kader krijgen. De traditionele waarden en normen, meegebracht uit het herkomstland en overgeleverd via moeders en oma's voldoen niet langer en zijn toe aan een herkadering. Deze ontwikkeling is gaande in de landen van herkomst: daar staan o.a. de man-vrouwverhouding, de traditionele opvoeding en de rol van de vrouwen ter discussie. Er ontstaan nieuwe bewegingen die veranderingen ten gunste van vrouwen bewerkstelligen. In Nederland zijn migrantengroepen toe aan een herkadering. Amsterdams emancipatiebeleid kan deze beweging ondersteunen.

Het is daarbij niet realistisch om te verwachten dat de positie van Amsterdamse vrouwen met een islamitische achtergrond op korte termijn vergelijkbaar is met die van geëmancipeerde, autochtone vrouwen. Het proces waarin oude, geïnternaliseerde waarden en normen vervangen worden door een nieuw referentiekader dat aansluit bij de Nederlandse samenleving, vergt tijd. Toch is er veel verandering zichtbaar. De eerste generatie migrantenvrouwen verliet nauwelijks het huis. De derde generatie heeft die fase ver achter zich gelaten. Zij participeert in de maatschappij, maakt carrière maar wordt geconfronteerd met verwarring over de eigen identiteit. Belangrijk is dat er in emancipatiebeleid aandacht is voor *empowerment*: het versterken van eigen vaardigheden waarbij traditionele normen en waarden ter discussie staan. Hierbij moet rekening gehouden worden met verschillen tussen de verschillende generaties.

Aansluiten bij ouderschap

Veel vrouwen uit de groep die centraal staat in dit advies hebben de belangrijke taak om kinderen op te voeden. Ook daarom heeft de adviesraad in zijn eerdere advies over inburgering, gewezen op het grote belang voor Amsterdam om in deze groep te investeren. Het is effectief om deze vrouwen te benaderen in de context van het ouderschap van schoolgaande kinderen. Het betrekken van moeders bij het onderwijs van hun kinderen, bijvoorbeeld door taallessen aan te bieden in de school, kan de vrouwen uit hun isolement halen. Voorlichting over werk en scholing helpt de vrouwen keuzes te maken en nieuwe wegen in te slaan. Bij de invulling van de Brede School kunnen instellingen als CWI en DWI een plaats krijgen in de gebouwen van het basis- en voortgezet onderwijs.

Emancipatie in Amsterdam

Zoals eerder beschreven in dit advies zijn er in de verschillende stadsdelen vrouwenorganisaties actief die vrouwen ondersteunen bij praktische zaken en belangenbehartiging of die activiteiten organiseren voor zelfontplooiing van vrouwen.

Uit gesprekken die de adviesraad heeft gevoerd met verschillende van deze vrouwenorganisaties bleek dat zij het ontbreken van een overkoepelend kenniscentrum en ondersteuningspunt als een gemis ervaren. De adviesraad constateert een grote behoefte bij Amsterdamse vrouwenorganisaties aan een dergelijk centraal punt waar samen met zelforganisaties een visie ontwikkeld wordt.

De rol die de afzonderlijke vrouwenorganisaties kunnen spelen op het gebied van beleidsbeïnvloeding is gering. Als zij daartoe al in staat zijn, beperkt het zich tot beleidsbeïnvloeding van het stadsdeelbestuur. Om vrouwenemancipatie opnieuw op de politieke agenda te zetten is een stedelijke organisatie nodig die sterk voor de belangen van vrouwen opkomt, in staat is om een visie te ontwikkelen en aan beleidsbeïnvloeding te doen.

De voornaamste taak van een stedelijke overkoepelende organisatie zou het ontwikkelen van een visie op het gebied van vrouwenemancipatie moeten zijn en het ontwerpen van de implementatie. De stedelijke organisatie zou moeten functioneren als een kenniscentrum en zou zodanig gefaciliteerd moeten worden dat het de gevraagde ondersteuning kan bieden aan afzonderlijke vrouwenorganisaties. Ook bij bestaande maatschappelijke organisaties, zoals scholen, CWI, DWI, welzijnsorganisaties en stadsdelen zou zo'n organisatie aandacht moeten genereren voor de positie van vrouwen in Amsterdam. Een goede kans om zo'n overkoepelende organisatie op korte termijn in het leven te roepen, biedt de al bestaande Stichting Sammas. Deze stichting is in de huidige opzet niet in staat om een proportionele bijdrage te leveren aan het ontwikkelen van visie op het gebied van vrouwenemancipatie en te functioneren als koepelorganisatie. De stichting is op dit moment niet in staat om de belangen van de eigen etnische groepen te overstijgen en een belangenbehartiger te worden voor alle Amsterdamse vrouwen. Stichting Sammas kan deze rol alleen vervullen als het bestuur en de organisatie versterkt worden. Het aantal bestuursleden zou moeten worden uitgebreid. Er zouden bestuurders moeten toetreden die geen vertegenwoordigers van de samenwerkingspartners zijn en de samenstelling van het bestuur en de staf zou meer divers moeten zijn dan nu het geval is.

Voor het bevorderen van de emancipatie van migrantenvrouwen is een professioneel opererende stedelijke organisatie noodzakelijk waarin de gemeente de nodige middelen investeert.

Aanbevelingen

- **Emancipatiebeleid gemeente**

De Adviesraad Diversiteit en Integratie pleit ervoor dat de gemeente Amsterdam het incidenteel beleid ruilt voor een samenhangend emancipatiebeleid gebaseerd op een actuele en consistente visie en vervolgens één dienst of organisatie verantwoordelijk stelt voor de uitvoering van en de regie over dit beleid. Het aanstellen van een probleemeigenaar is van essentieel belang om de emancipatie van (allochtone) vrouwen te begeleiden, te bevorderen en te monitoren. Stichting Sammas kan deze rol vervullen, mits het bestuur en de organisatie versterkt worden en er een duidelijke relatie wordt gelegd met de centrale stad en de stadsdelen.

- **Verbetering van het psycho-sociaal welzijn**

De doelen van het emancipatiebeleid moeten in eerste instantie gericht zijn op de verbetering van het psycho-sociale welzijn en de *empowerment* van de hier beschreven vrouwen, rekening houdend met de onderlinge verschillen van de groep. Maatregelen ter versterking van de sociaaleconomische positie zijn tot op heden veelal te vroeg ingezet en de doelen bleken onrealistisch omdat onvoldoende rekening werd gehouden met de vaardigheden en behoeften van de vrouwen. Om bij te dragen aan het psycho-sociale welzijn van migrantenvrouwen, zou de verantwoordelijke organisatie programma's moeten (laten) ontwikkelen die gericht zijn op bewustwording, zelfontplooiing en de ontwikkeling van een eigen identiteit die nevens geschikt is aan die van de man, en die gebruik maken van de veerkracht van deze vrouwen. Naast programma's die expliciet bijdragen aan innerlijke emancipatie, zijn er andere trajecten nodig die bijdragen aan andere aspecten van emancipatie, zoals culturele vorming, sportlessen, zelfverdediging en opvoeding, moederschap of adolescentie. Deze activiteiten zouden dichtbij de vrouwen, bijvoorbeeld in de scholen die hun kinderen bezoeken, moeten worden aangeboden.

- **Hulp bij de herkadering van normen en waarden**

De emancipatie van migrantenvrouwen kan niet los worden gezien van de herkadering van traditionele normen en waarden en evenmin van de emancipatie van migrantenmannen. Er zouden ook gezinsgerichte trainingen ontwikkeld moeten worden voor zowel vrouwen als mannen. Als dat mogelijk is, moeten deze trainingen aan mannen en vrouwen samen gegeven worden. Als dat niet mogelijk is kunnen paralleltrainingen voor mannen en vrouwen gegeven worden. Tijdens de trainingen moet er aandacht zijn voor de legitimiteit en bruikbaarheid van de normen en waarden, de traditionele rolpatronen en de taakverdeling tussen man en vrouw en herkadering daarvan. De adviesraad ziet hier niet alleen een taak voor de overheid, maar ook voor migranten- en vrouwenorganisaties.

- **Het belang van rolmodellen**

Het emancipatieproces van autochtone vrouwen bevindt zich in een gevorderd stadium. En ook veel vrouwen met een andere achtergrond zijn zelfstandig en weten hun weg te vinden in de maatschappij. Autochtone- en migrantenvrouwenorganisaties zouden met behulp van de verantwoordelijke welzijnsorganisaties of overheidsdiensten samenwerkings- en uitwisselingsverbanden moeten ontwikkelen. Uitwisseling van ervaringen en het dienen tot voorbeeld voor elkaar, is een belangrijke stap in emancipatie. Contact met positieve vrouwelijke rolmodellen met een gelijksoortige achtergrond kan bijdragen aan het verbeteren van het zelfbeeld. Ook zouden vrouwenorganisaties gezamenlijk de positie van vrouwen kunnen versterken en de politieke agenda beïnvloeden op onderwerpen zoals economische onafhankelijkheid, sociale activering, bestrijding van armoede en hulpverlening.

De samenwerking en uitwisseling kunnen zich uitstrekken tot de landen van herkomst van migrantenvrouwen. Uitwisselingsprogramma's tussen Nederland en Turkije en Nederland en Marokko zouden Amsterdamse vrouwen tonen hoe vrouwenemancipatie zich in de herkomstlanden ontwikkelt. Vrouwen uit de landen van herkomst zouden een brugfunctie kunnen vervullen voor vrouwen met dezelfde culturele achtergrond in Nederland. Hun emancipatieproces is herkenbaar voor migrantenvrouwen in Nederland. Zij kunnen zich spiegelen aan vrouwen uit hun herkomstland en zo een eigen referentiekader ontwikkelen.

- **Stimulering (arbeidsmarkt)participatie**

De gemeente Amsterdam moet de vrouwen, die in dit advies centraal staan op verschillende manieren (blijven) stimuleren om te participeren in scholing, training, maatschappelijke participatie en deelname aan de arbeidsmarkt. Het aanbieden van inburgeringstrajecten aan vrouwen is daar een voorbeeld van. De voorlichting en scholing zouden dichtbij de vrouwen moeten plaatsvinden, bij voorkeur op de school van hun kinderen. Bij de invulling van de Brede School zouden instellingen als CWI en DWI een plaats moeten krijgen binnen het basis- en voortgezet onderwijs.

Bronnen

M. van den Berg (2007) *'Dat is bij jullie toch ook zo?' Gender, etniciteit en klasse in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen*. Uitgeverij Aksant, Amsterdam.

Gemeente Amsterdam (1980) *Raamnota Vrouwenemancipatie*.

Gemeente Amsterdam (2005) *De Staat van de Stad Amsterdam III*. Amsterdam: Dienst Onderzoek en Statistiek, O+S.

M. de Gruijter en T. Pels (2006) *Emancipatie van de tweede generatie. Keuzen en kansen in de levensloop van jonge moeders van Marokkaanse en Turkse afkomst*. Assen: Uitgeverij Van Gorcum.

S. Keuzenkamp en A. Merens (red.) (2006) *Sociale Atlas van vrouwen uit Etnische Minderheden*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

E. Klooster (2007) *Empowerment van meisjes en vrouwen met moslimachtergrond: voorbeelden van 'good practice' projecten in Europa*. Vergelijkend onderzoek in opdracht van de Adviesraad Diversiteit en Integratie.

Moeder Kindcentrum Bos en Lommer (2005) *Vernieuwing van de vrouwenemancipatie in Bos en Lommer*. Reader bij emancipatieconferentie 'Vrouwen zetten Bos en Lommer in beweging'. Amsterdam: Moeder Kindcentrum Anne Tefle, Bos en Lommer.

J. Simsek (2006) *Eerwraak. Alle ogen op haar gericht. Traditioneel geweld tegen Turkse vrouwen en meisjes, een handleiding voor hulpverleners*. Utrecht: IOT.

A.S. de Wit, W.C. Tuinebreijer, A.T.R. Beekman, J. Dekker, D.H.M. Gorissen, B.W. Pennix, I.H. Komproe, P.S. Mesu, A.P. Verhoeff (2006) *Stemmings- en angststoornissen in Amsterdam: verschillen in voorkomen en zorggebruik naar etniciteit*. GGD Amsterdam.

Colofon

Adviesraad Diversiteit en Integratie

Drs. Ankie Verlaan (Vz.)	lid college van bestuur Universiteit van Amsterdam en Hogeschool van Amsterdam
Dr. Maurice Crul	onderzoeker verbonden aan IMES, (Institute for Migration and Ethnic Studies), UvA
Gladys Frijmersum	directeur Imola Management B.V.
Drs. Myriam Sahraoui	cultureel ondernemer en programmamaker voor televisie
Dr. Marion van San	socioloog en criminoloog Erasmus Universiteit
Drs. Iwan Sewandono	bestuurskundige, cultureel antropoloog
Drs. Salah Sidali	psychiater
Jale Simsek	freelance trainer, adviseur
Drs. Bart Top	publicist, schrijver

Postadres	Postbus 202, 1000 AE Amsterdam
Bezoekadres	Jodenbreestraat 25, 1011 NH Amsterdam
Telefoon	020 552 2736
Fax	020 552 3169
E-mail	ADI@bda.amsterdam.nl
Internet	www.amsterdam.nl/gemeente/diensten&bedrijven/adviesraden

Samenstelling	Werkgroep Emancipatie
Redactie	Secretariaat
Druk	Repro Stadhuis Amsterdam

Eerder uitgebrachte adviezen zijn te raadplegen op de website.

© Adviesraad Diversiteit en Integratie, april 2007

Het overnemen van (delen van) deze uitgave is toegestaan, mits in ongewijzigde vorm en met bronvermelding.